

УДК:930.253(477.41/.42)

Х. Ю. ЧУЧМАН*

ВИДОВЕ РІЗНОМАНІТТЯ ТА ІНФОРМАТИВНІСТЬ ДОКУМЕНТІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ІЗ ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АЕС

Документи особового походження з паперовою основою супроводжують кожну людину впродовж життя і є промовистим джерелом з історії повсякдення. У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС тисячі наших співвітчизників були змушені покинути свої домівки. В місцях їхнього колишнього проживання учасниками історико-етнографічних експедицій виявлено документи, які засвідчують особу, листи, листівки, квитанції, страхові поліси, фотографії, документи на право власності та інше. У статті розглянуто особливості інформативного наповнення документів особового походження із зони відчуження Чорнобильської АЕС та їх видове різноманіття. Залучення до наукового обігу перерахованих груп документів дозволить розширити джерельну базу з метою реконструкції історичного повсякдення.

Ключові слова: документи особового походження; історія повсякдення; зона відчуження Чорнобильської АЕС.

Від часу Чорнобильської трагедії минули десятиліття і вирости покоління молодих людей, чиї батьки й діди змушені були залишити рідні домівки. З роками ми втрачаємо носіїв культури чорнобильського Полісся. У контексті збереження історичної інформації та культурних традицій поліщуків зростає цінність етнографічних експонатів та документів із паперовою основою, зібраних у покинутих домівках колишніх сільських мешканців зони відчуження Чорнобильської АЕС. Серед відібраних науковцями архівних пам'яток кількісно переважають документи особового походження. До цієї категорії традиційно зараховують “документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах”¹.

Систематичні польові дослідження постраждалих територій було започатковано у 1993 р.², науковці обґрунтували потребу відбору й збереження документів із цього регіону. Аналізуючи масив документів із зони відчуження, Л. Скрицька виокремила шість основних груп серед документів особового походження: фотографії, листи, довідки про роботу, особисті документи, документи творчого характеру, документи релігійного змісту³.

* Чучман Христина Юліанівна – старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

У зв'язку з подальшими історико-етнографічними експедиціями Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – Центр) до зони відчуження Чорнобильської АЕС та поповненням архівного фонду центру, актуальним залишається дослідження видового складу документів особового походження, їх інформативного наповнення та можливості наукового використання з метою історичної реконструкції культури й побуту постраждалого регіону.

Дослідженню окремих видів документів (пісенників, поезії)⁴, етнографічних фотоджерел⁵, особистих виробничих щоденників⁶ та родинних архівів⁷ були присвячені попередні публікації автора. Метою пропонованої статті є з'ясування особливостей інформативного наповнення документів особового походження із зони відчуження та їх видового різноманіття.

Аналіз комплексу документів, що були виявлені науковцями у залишених хатах зони відчуження і зберігаються у Центрі, дозволяє виокремити серед них основні групи. Переважно це – фотографії, листи, вітальні листівки, паспорти, свідоцтва про народження і смерть, військові квитки, шкільні атестати, посвідчення державних та громадських організацій, абонентські книжки плати за електроенергію та документи, що засвідчують право власності особи на житло, довідки, квитанції, страхові свідоцтва, поминальники, молитви, тобто, комплекс документів з паперовою основою, що супроводжував життя будь-якої людини тогочасного українського суспільства. Документи, зазвичай, містять інформацію про вік, місце проживання, особисту власність, родинне коло, зовнішній вигляд, професійну приналежність особи, її родичів та знайомих.

Водночас, серед врятованих є абсолютно унікальні документи особового походження, у яких відбито повсякденне життя й побут, народні традиції, розмовна мова, мрії та сподівання місцевого населення, зокрема документальні свідчення про поведінку населення після аварії. У деяких селах колишні мешканці залишили на стінах хат написи про відвідування своїх помешкань після відселення. Вважають документи, виявлені у грудні 2005 р. у с. Залісся за адресою: вул. Леніна, 60. Перший – це картон із написом, який залишили колишні мешканці будинку 23 травня 1986 р., відразу після аварії на Чорнобильській АЕС, під час високої радіаційної небезпеки: “Мама, Папка! Не удивляйтесь что снята вешалка, и открыта дверь. Я не нашол ключей от дома пришлось влезть через окно. Сегодня 22 мая, я иду на Припять пешком. Если все будет хорошо то я приду и напишу. Сергей. Сходил нормально, еду на Киев. 23 мая 1986 г. ...”⁸. Другий документ з цієї ж хати – шкільний

---

* Тут і далі документи цитуються зі збереженням авторської орфографії.

зошит з відірваними обкладинкою та деякими листками. У ньому члени родини робили записи про приїзд до рідної домівки упродовж 1987–2005 рр., навіть по кілька разів на рік. Складний психоемоційний стан переселенців і любов до малої батьківщини передають окремі щемливі записи: “20. 12. 88 ... Сергей. Наверное последний раз в этом году”; “21. 12. 88 16-40 ... Коля Мы вернемся обязательно еще вернемся”; “18. 04. 89 г. 11.30 Мы все таки вернулись. Николай, Сергей”, “3-5-1989 г. Мы должны вернуца жди нас наш родной дом. Мария. Иван”.

Відвідини рідної домівки трактували як гостини: сюди приїжджали на свята і в поминальні дні. З рідною домівкою ділилися своїми печалями: “15 августа 1995 г. Був дома. Уже 11-й день, як померла мама. Володя”. Останній запис: “9. 05. 05 Приходили в гости Катя, Коля 9:49”.

Масовим свідченням про дату евакуації кожного села є відривні календарі, які були поширені серед населення. Перший (не відірваний) аркуш засвідчує останній день перебування господарів у рідній домівці.

Інформація про події 1986 р. після аварії на ЧАЕС трапляється і в приватних листах. Наприклад, у квітні 2013 р. у с. Луб’янка на вул. 1-го Травня в хаті Степаниди Б. науковцями виявлено лист до неї на місце тимчасового відселення (с. Діброва) від родички з Росії зі словами: “Примите наши самые наилучшие пожелания хорошего вам здоровья и скорейшего возвращения в свое село, в свою хату. ... Чего нового у вас там? Мы здесь слышали, что картошку на ваших огородах кушать будет можно и огурцы и помидоры тоже можно кушать. Мама, когда будут переселять вас в свое село то напишите нам, чтобы мы знали мама, а еще узнайте, можно ли приезжать в ваши села свежим людям...”. Лист, написаний 31 липня 1986 р., свідчить про неусвідомлення багатьма сучасниками масштабів і наслідків Чорнобильської катастрофи та надію мешканців постраждалих територій на швидке повернення додому.

У листах, окрім психологічної, морально-етичної та побутової інформації, констатуємо усталені форми написання листів зі звертаннями, які на сьогодні вийшли з ужитку.

Особливістю багатьох листів є російська мова написання та спільна тематика. Показовим у цьому плані є виявлене науковцями у квітні 2013 р. листування дівчини Віри із с. Старі Шепеличі (вул. Лісова). Це листи до незаміжньої Віри від колишніх друзів-односельців і листи самої Віри, уже одруженої, до своїх батьків (загалом 13 листів). Листування, датоване початком 1960-х років, свідчить про значну русифікацію поліського населення, бажання молоді вирватися із села в місто та проблему п’янства серед молоді. Українське етнічне походження авторки російськомовного листа представлено лише в її звертанні до батька: “тато”. “Здравствуйте дорогие наши тато, мама, и Вася!” пише Віра. Загалом усе листування велося російською мовою.

Російською мовою написані й листи Віриної подруги Ніни Б., колишньої односельчанки, яка працювала в радгоспі “Більшовик” у Криму. Її листи засвідчують негативне ставлення молоді до тодішньої сільської дійсності та прагнення виїхати з села з надією на краще життя. Зокрема, у листі, датованому жовтнем 1963 р., Ніна Б. писала: “Вера ты пишешь что хочишь ехать по комсомольской путевке, Вера куда нибудь едь нисиди дома, хуже нигде небудет, [...]. Вера может ты где нибудь устроишься то я обязательно к тебе приеду. Вера когда бы у меня хоча были метрики то я бы в етом совхозе нисидела [...] но куда же я поеду когда у меня нет метриков, а ты Вера как будешь ехать то добывайся всех справок, тогда тебе будет легче, мне еще и так повезло что я здесь встрюилась без никаких документов. Вера я счас получаю по 120 по 100 це само меньше и все на себя верну, потеряла я свои часы, и одразу купила новы за 30 крб, такие маленькие Верочка когдабы ты выдела какая я стала стилига, подстриглась под мальчика, только неговори маме”.

Отже, основною перешкодою втілення мрії героїнь листування була відсутність документів, а омріяним ідеалом – можливість самостійно отримувати зарплатню, достатню для забезпечення власних елементарних потреб. Такі документи особового походження нівелюють міф про вільне й заможне життя в радянському суспільстві.

Значущими інформативними документами із зони відчуження є фотографії, їхня кількість в окремих домівках коливалася від кількох одиниць до кількох десятків. Наприклад, у травні 2003 р. у с. Зимовище (вул. Гагаріна, 28) було виявлено 49 фотографій, у с. Куповате (вул. Шляхова, 7) – 98 фотографій, у с. Осташів у хаті Уляни Г. знайдено 85 фото.

Найбільша група збережених фотографій за тематикою – сімейно-побутові. Це – фотодокументи, що містять інформацію про вбрання, дозвілля, побут населення. Серед них є фото першої половини, середини та другої половини ХХ ст. Чимало фотографій молодих і літніх людей, дітей (індивідуальні та групові). Трапляються рідкісні фотографії, які можна кваліфікувати як історичні. На них зафіксовані жителі Полісся або їхні родичі в певні історичні періоди: за царату, у перші роки радянської влади, під час колгоспного будівництва, під час Другої світової війни.

Значна кількість фотографій, виявлених у зоні відчуження, була розміщена у фотоколажах в дерев'яних рамах під склом. Завдяки цій місцевій традиції серед фотографій збереглися досить давні зображення членів родини в місцевому народному вбранні, військових під час служби в радянській армії, а подекуди навіть в царській і, звичайно, пізніші фотографії аж до часу аварії.

Трапляються фотографії, на яких зафіксовано нестатки, голод, перебування на примусових роботах у Німеччині. Наприклад, серед світлин, знайдених учасниками експедиції в травні 2003 р. у с. Куповате, у хаті на вул. Партизанській, 10, на фото (орієнтовно, поч. ХХ ст.) сфотографовано босу дівчинку на тлі стіни дерев'яної будівлі; на другому (ймовірно, першої чверті ХХ ст.) – жінку у фартусі з двома дівчатками, усі худі й невеселі; на третьому, датованому 1942 р., – групу українських гастарбайтерів у м. Радіболі в нацистській Німеччині.

Фотографії різноманітної тематики часто містять етнографічну інформацію про елементи традиційної народної культури: народні строї (повсякденні та святкові) та звичасві ритуали (весілля, похорон, поминки)⁸.

На жаль, стан фотографій із зони відчуження не завжди задовільний, серед них трапляються пошкоджені та скручені. Зокрема, у травні 2003 р. у с. Зимовище в одній з хат за адресою: Провулок Дружби було знайдено 52 світлини, усі у скрученому стані. Такі фотографії потребують реставрації.

Духовне життя поліщуків відбито в документах релігійного змісту: поминальниках⁹, молитвах, замовляннях, релігійних книгах. Таким документам притаманне рукописне поширення молитовних текстів, які нерідко мали прикладне використання. Наприклад, у хаті із с. Старі Шепеличі (вул. Зарічна, 6) у квітні 2013 р. науковцями виявлено церковний календар, записаний від руки в звичайному шкільному зошиті. У ньому, окрім річних православних свят, наявні молитви, а саме: “Молитва в час хвороби”, “Молитва за оздоровлення хворого” і в кінці зошита дві короткі молитви: “Перед навчанням” і “Після навчання”. Потрібно зауважити, що весь текст, за винятком двох останніх молитов, написано українською мовою, що в аналізованому матеріалі є поодиноким явищем. Останні молитви, вочевидь, були призначені для допомоги щодо розв'язання проблем молодших членів сім'ї. Про те, що це були не єдині проблеми дітей родини, свідчить запис всередині зошита дитячою рукою: “Тато сьогодні пришов тверези”.

Окремим важливим етнографічно-лінгвістичним джерелом традиційної культури є рукописні замовляння, які й нині побутують у поліському регіоні. Наприклад, у 2007 р. у с. Новошепеличі за адресою: вул. Прип'ятська, 24 виявлено зошит з рукописними записами 7 замовлянь: “от шалу (від укусу собаки)”, “при выгоне скота на паству”, “на исцеление молока у коровы”, “замовлять кровь свежей раны”, “при болезни кровотечения у женщин”, “заговор от скулы”, “заговор от змеиноного укуса”. Попри незначну кількість виявлених документів релігійного змісту, вони є важливим джерелом дослідження духовного світу поліщуків.

Творчі документи з паперовою основою, зафіксовані в зоні відчуження, також мають власні особливості. З одного боку, це щирість, певна наївність, а з іншого – у них можна помітити вплив радянської ідеології. Прикладом можуть слугувати два дівочі пісенники із с. Старі Шепеличі, вул. Зарічна, 6 (експедиція 2013 р.), власниці яких навчалася, мабуть, у 5–7 класах. Один із пісенників містить популярні пісні радянської естради, частівки, військово-патріотичні пісні, пісні про дружбу та любов, тобто повністю відповідає віковим потребам. Водночас у зошиті наявні пісні (їх чимало) з політичної тематики, а саме: “Ленин”, “Композиция песен На марше XI пятилетки”, “Гимн демократической молодежи мира”, “Композиция песен ко дню Советской Армии”, “И вновь продолжается бой”, “Песня о России”, “Песня о Родине”. Такий репертуар ілюструє неабиякий вплив на молодь комуністичної та антинаціональної пропаганди, що, насамперед, призвело не лише до занепаду національних традицій, а й до русифікації українського населення, навіть сільського. Акцентуємо, що в цьому пісеннику є лише одна українська пісня: “Ми з мамою” (Я і мама вранці-рано завжди сповнені турбот...), яка, очевидно, пов’язана з періодом дитинства і асоціюється з матір’ю. А вже в юному віці про музичні смаки дівчаток свідчать записані ними престижніші російськомовні естрадні пісні. Сторіночки пісенника традиційно прикрашені вирізками портретів симпатичних людей або кіноакторів.

У другому пісеннику дивним чином сусідять такі різнопланові пісні, як революційно-радянсько-патріотична “И вновь продолжается бой!”, яка оспівує “вихри яростных атак” за ідеали “юного октября” і вічно молодого Леніна та тиха, лірично-провінційна “Родная песенка” із сюжетом ідилічної картинки села. Досить своєрідними і не характерними для інших пісенників є наклеєні в ньому картинки: аркуші прикрашені вирізками із зображеннями революціонерів, імовірно, зі старого підручника історії Росії.

Такі зошити-пісенники можна кваліфікувати як творчі документи, де відбито, окрім вікових особливостей та естетичних уподобань, риси характеру й душевний стан дитини, а також вплив панівної державної ідеології, яка стрімко витісняла традиційну культуру.

У багатьох хатах науковці виявили стандартні за формою документи, які засвідчують особу її власників та членів родини. Різноманітні свідоцтва, паспорти, трудові книжки, військові квитки, професійні та громадські посвідчення, довідки, грамоти тощо містять особисту інформацію про їх власників та є наочністю суспільних змін у селі. Насамперед, такі документи часто використовують з метою ідентифікації виявлених на об’єкті музейних предметів. Разом з іншими документами особового походження та музейними експонатами вони

дозволять науковцям повніше реконструювати картину життя й побуту мешканців певної оселі.

Унікальними документами з історії повсякдення є особисті “виробничі щоденники”, у яких селяни фіксували виконувану в колгоспі роботу та важливі події родинного життя й сільського побуту¹⁰. Історію місцевого традиційного виробництва доповнюють виявлені реєстраційні посвідчення на гончарний промисел у с. Луб’янка Поліського району. Такі документи є важливим джерелом дослідження соціально-економічних та виробничих відносин.

З метою ідентифікації власників оселі, крім особових документів, учасники експедицій відбирали в покинутих помешканнях квитанції, страхові поліси, заадресовані конверти і вітальні листівки. Останні трактують як тимчасовий ідентифікаційний документ¹¹, проте аналіз колекцій з десятків листівок, виявлених пізнішими експедиціями, засвідчує, що листівки можуть бути використані не лише для ідентифікації, а і як носії інформації про естетичні та суспільно-політичні впливи на українців.

Під час експедиції 2013 р. у кількох покинутих домівках було виявлено десятки вітальних листівок, переважно радянського періоду, а в с. Лелів на вул. Миру, 17 – колекцію з 60 вітальних листівок середини ХХ ст. Значну кількість листівок знайдено в с. Луб’янка на вулиці 1-го Травня в будинках № 120 (17 од.) та в будинку № 127 (43 од.). У вітальних листівках, які є пам’ятками філокартії, зафіксовано радянські свята: “1 Травня”, “8 Березня” тощо. Привітання на листівках окреслюють уявлення про ставлення людей до таких свят. Як свідчать вітальні написи на листівках, знайдених у хаті Євдокії Романівни Ш. із с. Луб’янка, обидва свята поліщуки сприймали як свято Весни. Традиційними є для поліського населення й привітання з Днем Жовтневої революції, таке політичне свято було приводом для найкращих побажань рідним і знайомим. Серед вітальних листівок були й навіть півстолітньої давності, що особливо спонукає до їх збереження.

Значущість ідентифікаційних документів зростає і в тому разі, коли в обстежуваній оселі трапляються цінні музейні або архітектурні експонати. Наприклад, у с. Іловниця у квітні 2013 р. науковці досліджували стебку та хлів на сохах. Визначити номер будинку, який був уже в стані занепаду, не було можливості, але в ньому, на щастя, вдалося знайти два документи із зазначеними прізвищами: грамоту та запрошення. Вони й допомогли встановити особистості мешканців цього будинку.

Різноманітними квитанціями, страховими зобов’язаннями та іншими платіжними документами, які у значній кількості зберігалися в домівках поліських селян, можна проілюструвати зобов’язання сільської родини перед державою. Наприклад, у хаті Якова О. із с. Старі Шепеличі (вул.

Лісова, 17) під час історико-етнографічної експедиції 2013 р. виявлено квитанції та інші платіжні документи (залікові квитанції на поставку м'яса птиці, кроля) 1947–1953 рр. Аналіз платіжних повідомлень засвідчує, що в 1947 р. Яків із дружиною Марфою мали двох дітей, проте кожен із подружжя платив малосімейний податок у сумі 25 крб. У тому ж 1947 р., як колгоспники, вони виконували зобов'язання на поставку державі таких продуктів: молока – 210 л., м'яса – 40 кг у живій вазі та яєць – 120 шт. У родині зберігалися й повоєнні страхові свідоцтва на майно та велику рогату худобу (1), страхова сума кожного з яких за рік дорівнювала 33 крб. І все це було у скрутний повоєнний рік. Отже, документи ідентифікаційного призначення, які на першому етапі формування музейної колекції та документального архіву виконували допоміжну, уточнювальну функцію, з часом набувають історичного значення завдяки фіксації в них різноманітних аспектів повсякдення.

Дослідження багатьох документів особового походження, зібраних історико-етнографічними науковими експедиціями в покинутих селах зони відчуження Чорнобильської АЕС за останнє після аварії десятиріччя, свідчить про майже однаковий видовий склад документів з кожного села. Можна окреслити сукупність документів, повторювану в кожній хаті: документи, які засвідчують особу; документи на право власності; листи; листівки; квитанції; страхові поліси; фотографії. Проте зі збільшенням кількості документів збільшується і їх інформативність, а з часом змінюється оцінювання окремих груп документів, що призводить до значного зростання можливостей їх використання. Серед особливих ознак таких документів виокремлюємо:

- приналежність пересічним сільським громадянам;
- випадковість потрапляння документів до архіву (власники не готували їх для публічного зберігання в архіві);
- широкі можливості для застосування різних методів історичного дослідження;
- репрезентативність (на основі документів з однієї родини можна представити історичний зріз епохи);
- доцільність застосування документів особового походження під час експонування музейних предметів із відселених територій;
- наявність значної кількості однотипних стандартних і, на перший погляд, малоінформативних документів, що потребують дослідження методом зіставлення;
- потреба реставрації окремих видів документів;
- фіксація впливу державної ідеології в окремих документах особового походження.

Порушення компактності проживання колишніх мешканців відселених сіл та суспільно-політичні зміни в Україні підвищують цінність документів із зони відчуження в контексті реконструкції

історичного повсякдення. Критерії цінності документів не є сталими, те, що на сьогодні є не поцінованим, з плином часу може стати безцінним.

---

¹ Робота з документами особового походження: метод. посіб./автори-уклад.: Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова. Київ, 2009. С. 5.

² *Омеляшко Р.* Засади формування Чорнобильського науково-інформаційного фонду культурної спадщини//Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7–9 квіт. 2015 р., Національний авіаційний університет/ред. кол. Тюрменко І. І. та ін. Київ: Талком, 2015. С. 308.

³ *Скрицька Л.* Чи потрібні Україні “радіоактивні” архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам’яток в Чорнобильській зоні відчуження)//Студії з архів. справи та документознавства. Т. 4. Київ, 1999. С. 68–69.

⁴ *Чучман Х.* Зразки “наївної літератури” із зони відчуження//Київська старовина. 2012. № 5–6(407). С. 187–198.

⁵ *Чучман Х. Ю.* Родинні фотографії поліщуків як джерело етнографічної інформації (за матеріалами історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф до зони відчуження)//Народознавчі студії пам’яті В. Т. Скуратівського: зб. наук. праць. Київ, 24–25 жовт. 2013 р. – Київ: НАКККіМ, 2013. С. 95–103.

⁶ *Чучман Х.* Особисті “виробничі” щоденники сільських жителів Полісся як історичний документ (на матеріалах експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС)//Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7–9 квіт. 2015 р., Національний авіаційний університет/ред. кол. Тюрменко І. І. та ін. Київ:Талком, 2015. С. 314–317.

⁷ *Чучман Х. Ю.* Родинні архіви поліщуків як відображення епохи (на матеріалах наукових експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС)//Дослідження київського Полісся//Археологія і давня історія України. Вип. 3(20). Київ, 2016. С. 270–273.

⁸ *Чучман Х. Ю.* Родинні фотографії поліщуків... С. 95–103.

⁹ *Скрицька Л.* Зазнач. праця. С. 69.

¹⁰ *Чучман Х.* Особисті “виробничі” щоденники... С. 314–317.

¹¹ *Скрицька Л.* Зазнач. праця. С. 68.

Personal paper documents accompany people throughout their life and provide the eloquent source of the everyday history. Due to the Chernobyl disaster, thousands of our compatriots had to leave their homes. Members of the historical-ethnographic expeditions detected identity documents, letters, postcards, receipts, certificates of insurance, photographs, titles of ownership, etc. in the places of their former residence. This article is concerned with the peculiarities of informative content and specific diversity of the personal documents from the Chernobyl Exclusion Zone. The introduction of these groups of documents into scientific turnover will expand the source base for the purpose of the historic everyday life reconstruction.

Key words: the personal documents; the everyday history; the Chernobyl Exclusion Zone.